

SVENSK RÄTT

I SVENSK DIKTNING¹

Av professor HENRIK MUNKTELL, Uppsala

DA MAN undersöker frågan om hur svensk rätt behandlats av svenska författare och skaldar kan man i det överväldigande rika materialet urskilja vissa mera allmänna drag. Att följa ett par av dessa är uppgiften för denna föreläsning. Jag vill först uppehålla mig vid vad som skulle kunna kallas litterär kritik av gällande rätt och av existerande rättstillstånd för att sedan behandla ett par av de från rättens historia hämtade motiv, som särskilt ofta kommit fram i litteraturen.

Litterär kritik av gällande rätt är här i Sverige icke gammal. De första mera påfallande utslagen härav möta i 1700-talets moraliska och litterära tidskrifter. I den mest kända, Dalins *Argus*, svänges satirens gissel över rättsväsendet, som får representeras av herr Gyllenbalance, vilken »blivit huvudyr av de många förordningar han läsit». Domstolarna kritiseras och de rättssökande äro »en hop arma får, som mist ullen under domstolens törne, då de velat skyla sig för orättens slagregn». »Menen I», heter det på ett annat ställe, »att man frågar efter samvetet i lagsaker? Jag vill lämna till de lagfarnas omdömen, vilkendera mest plär tappa sin sak, antingen den som har rätt eller orätt.» Utgivaren av den lilla tidskriften *Posten*, som utkom i slutet av 1760-talet, hade själv både varit i hovrättstjänst och suttit domare vid häradsting och han har flerstädes riktat blicken på rättsväsendets ofullkomligheter. I *Posten* uppträda »Advocaten Lagbrott» och »Advocaten Sugare», som bl. a. utnyttja motparternas glömska eller enfaldighet vid framläggande av bevis. Det är en öppen kritik beträffande sakförarna och en förtäckt beträffande bristande processledning.

I stort sett förmärkes emellertid icke någon mera betydande litterär kritik av rättsväsendet under 1700-talet. Man kan nämna

¹ Föreläsning vid tillträddandet av professuren i rättshistoria vid Uppsala universitet.

upplysningens främste skald hos oss, Kellgren (»domare, som vränga lag»: i Mina löjen) och framför allt förromantikern Lidner. Hos honom framträder för första gången mera tydligt medkänslan med den olycklige brottslingen, en medkänsla, som i alla länder är utmärkande för förromantiken. I odet »Ömheten» kommer detta särskilt tydligt och i typiska vändningar till synes. Det är fadern och maken, som blev belönad med tiggargraven för

»att jag åt barn och maka tagit
en beta bröd ifrån en rik»,

eller det är den olyckliga unga kvinnan, som »sökt ett dödfött barn förglömma» och som, anklagad för barnamord, släpas till bålet. »Jag tusen brottslingar förlåter och förglömmar vid åsyn av en känslfull», lyder ett annat karakteristiskt citat ur dikten Midnatten. Detta drag spelar emellertid ej någon större självständig roll hos Lidner.

Som ett exempel på en helt annan inställning kan tagas de tillfällena, då Bellman kommer in på eller snuddar vid rättsliga frågor. Miljön i Fredmans epistlar är ju sådan att inom denna konflikter med rättvisan måste ha varit mer eller mindre vanliga. Det är ett konstaterande av hur det faktiskt är utan vare sig protester eller tankar på förändringar. Bellman hade ju själv setat i gäldstuga och när gäldstuga, spinnhus och brännvinsförbud nämnas är det på ett självklart accepterande sätt utan spår av kritik.

Under början av 1800-talet når romantiken sin mognad och här möter som en av de första och främsta litterära kritikerna av vissa delar av den gällande rätten Carl Jonas Love Almquist. Redan i ungdomsskriften »Om brottsliges behandling» gör han sig till talesman för vittgående reformer. Han ivrar för att straffet skall så anordnas att det verkar förbättrande på brottslingen och vänder sig mot de hårda kroppsstraffen, som icke utöva ett inflytande i denna riktning utan tvärtom; han fattar brottslighet som en sjukdom och finner straffets idé vara »läkedom för den samhällsenhet, som genom den illa gjorda gärningen i sin hälsa rubbas». Dyliga tankar sammanhånga givetvis med Almquists allmänna medkänsla med brottslingen, en medkänsla, som i hans författarskap tager sig många uttryck; bl. a. kan nämnas den roll som nöden hos honom spelar som orsak till brott. Uppfattningen om brottet som en sjukdom kommer tydligt fram hos en av huvudpersonerna i *Amorina*, Johannes. Denne är en moralisk sjukling, vilken behärskas av en onaturlig, outsläcklig blodtörst, som driver

honom från mord till mord. Att denna drift slutligen blir honom mer och mer övermäktig »är till en väsentlig del samhällets skuld, som i stället att söka upprätta honom, stöter honom allt djupare ned» (Schück och Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, 3 uppl., bd VI, s. 264). Frågan om brott och brottsligas behandling spelar också en stor roll i den litterärt icke så högt stående romanen »Tre fruar i Småland». Även här behandlas nöden som orsak till brottslighet och även här framträder tanken att de hårda straffen endast verka förhårdande, ej förbättrande. Naivt sentimentala tankar framläggas om en »brottslingarnas ödemarckstat», där de bliva goda, nyttiga och laglydiga människor.

Att dylika motiv just vid denna tiden började att spela en stor roll måste ses mot bakgrunden av att då reformer i straffrätten voro särskilt aktuella. Jag erinrar här endast om lagkommitténs arbete och de i samband därmed stående diskussionerna samt om kronprins Oscars kända skrift »Om straff och straffanstalter», livligt uppskattad i liberala kretsar.

Ett annat litterärt motiv, vars behandling står i samklang med de liberala strävandena, är den tidens lösdriverilagstiftning — försvarslöshetsproblemet. Denna fråga debatterades livligt av den liberala pressen, och även Geijer hade inlagt sin gensaga mot de hårda försvarslöshetsbestämmelserna (A. Kjellén, *Sociala idéer och motiv hos svenska författare under 1830- och 1840-talen*, I, s. 70, 112). Detta problem spelar sålunda t. ex. en stor roll i Claes Livijns *Spader Dam*. Livijn, som sedermera blev generaldirektör i styrelsen över rikets fångelser, är här den typiske Sturm- och Drang-aktige romantikern, som ogillar samhällets hårda band. *Spader Dams* hjälte är en ung romantisk student, som blir landsvägsriddare och jagas av rättvisan. Ännu i sin sista skrift, *Promemoria* angående Sveriges försvarslöshetssystem, återkommer han till dessa frågor. Hos Wetterbergh — mest känd under psevdonymen Onkel Adam — gå de även ofta igen: i *Brottslingar*, i *De försvarslöse* och i *Får gå*. Också Almquist kommer in på denna fråga och för att taga ännu ett exempel kan erinras om att försvarslöshetstanken, delvis i ordlekens form, skymtar i Runebergs dikt *Nr femton Stolt*. Den handlar om den av samhället utstötte, försvarslöse, som blir hjälte.

Ett annat område, där den litterära kritiken satts in, är äktenskapsrätten. Jag kan dock här endast nämna ett par exempel. I *Det går an* hävdar Almquist att vigseln bör avskaffas, ett fritt äktenskap träda i stället och egendomsgemenskapen upphöra.

Kvinnan bör få samma rättigheter och samma möjligheter till arbete som mannen. Strindberg kommer ju också i sitt författarskap i skilda sammanhang in på äktenskapsrättsliga problem.

Till den allra fränaste kritik mot gällande rätt, som från den svenska litteraturen är mig bekant, hör utan gensägelse den sistnämnde författarens. Strindberg har upptagit det av Herman Quiding präglade ordet, att Sveriges Rikes Lag är Sveriges *rikes* lag och i sin Lilla katekes för underklassen svänger han hänsynslöst sin kritiks gissel. Lagarna äro »överklassens uppfinning att på så kallad laglig väg hålla underklassen under sig», dessa lagar ha skrivits endast av överklassen i dess intresse mot underklassen och man är skyldig aktning endast för de lagar, som äro aktningssvärda, vilket enligt Strindberg ej är fallet med de gällande. Straffet, som ådömes enligt lag, är »överklassens hämnd på underklassens angrepp på lagarna, som äro stiftade av överklassen».

Till dessa fall inskränker jag mina exempel på litterär kritik av gällande rätt. Självfallet är att denna kritik ofta varit överdriven. Men å andra sidan måste dess positiva sida starkt betonas. Jag behöver därvid t. ex. endast peka på betydelsen av att förbättringstanken inom straffrätten och medkänslan med brottslingens olyckliga öde fått utrymme i litteraturen eller erinra om det sociala patos, som burit mången författare, och som han förmått föra vidare.

Jag övergår härefter till att beröra ett par av de rättshistoriska motiv, som oftast förekomma i litteraturen. De företeelser, som jag då väljer, äro häxprocesserna och fredlösheten.

Förhållandena under det stora häxraseriets dagar ha självfallet ofta tilldragit sig författarnas uppmärksamhet. Det dramatiska häri, blandningen av religiöst vanvett och gammal övertro, den folkpsykologiska bakgrunden för denna andliga farsot, har på många sätt ägnat sig för litterär behandling.

Även här möter — mig veterligt — Almquist såsom den förste. Det är i en av hans *Songes*, *Häxan*, gripande genom sin enkelhet och primitiva mystik. Andra författare, som varit inne på detta motiv, äro Rydberg, Topelius, Strindberg, Heidenstam. Särskilt Rydbergs framställning i *Fribytaren på Östersjön* fångar här intresset. Denna bok är ju »en av de mest betydande historiska romaner 1800-talet skapat i Sverige» (Schück och Warburg a. a. bd VII, s. 11). Skildringen av häxprocesserna bygger på historiska källor, framför allt de av Kröningssvärd utgivna *Handlingar om trolldomsväsendet i Dalarna*. Emellertid äro även utländska fram-

ställningar använda och ehuru Rydberg torde ha eftersträvat historisk exakthet, kan man ingalunda säga att han lyckats däri. I stort sett får man dock säga att Rydberg — romanen är ju skriven på 1850-talet — på ett förvånande riktigt sätt tecknat bakgrunden för häxprocesserna. Hela skildringen har f. ö. en aktuell tendens: det är den liberala kritiken mot religiös ofördragsamhet, som hela tiden ligger bakom.

Topelius berättelser från detta område (i Fältskärens berättelser) vittna även om ingående källstudier. Detsamma kan däremot knappast sägas om Strindbergs *En häxa*. Emellertid har ju även här den förtäckta samhällskritiken varit huvudsaken — novellen var ursprungligen förlagd till samtiden — och skildringen av huvudpersonens psykologiska utveckling till häxa är mäterlig.

Ett annat motiv, som spelat en stor roll i svensk diktning är — som sagt — fredlösheten. Det är också mycket förklarligt att detta motiv häri förmatt fångsla mången författare — den ensamme, som står emot hela samhällets överväldigande makt. Någon större grad av rättshistorisk — eller överhuvud taget av historisk sanning — möter man emellertid mera sällan. Däremot är det i regel en romantisk benägenhet att förhärliga brottslingen. Det är ofta »föreställningen om att orättfärdiga samhällsförhållanden kunna göra ursprungligen goda och fredliga människor till upprorsmän och om att sådana människor äro i sin fulla rätt när de med egen hand försöka korrigera de sociala orättvisorna» (Yrjö Hirn, *Goda vildar och ädla rövare*, s. 12). Det klassiska exemplet härpå är Schillers »Die Räuber»: det är den ädle rövaren, individualisten, som står ensam och stark mot de orättvisa lagarna.

Ett av de mest kända exemplen på fredlöshetsmotivets användning i svensk litteratur finnes i Rydbergs *Fribytaren på Östersjön*. En av huvudpersonerna här, Drake, — »en romantisk övermänniska, utrustad med ett gränslöst penning- och maktbegär» (V. Svanberg, *Singoalla*, s. 21), spelar ur denna synpunkt ingen roll, medan däremot en annan av huvudpersonerna, Skytte, är en typisk representant för den ädle medborgaren, som av förtvivlan över samhällets orättvisor drives ut i brottslighet. Rydberg har fått uppslaget från Fryxell och bakom det hela ligger en fantastisk händelse från början av 1660-talet. Ett par unga äventyrare, Gustaf Adolf Skytte och Gustav Drake, hade 1661 bedrivit regelrätt sjöröveri i Östersjön i det de angripit ett holländskt handelsfartyg, dödat den fem man starka besättningen och rövat lasten. Skytte och några av medbrottslingarna grepos, Drake och några

andra undkommo utomlands. 1663 dömdes bl. a. Skytte till döden och arkebuserades sedermera, medan Drake och de andra undkomna dömdes biltoge över allt Sveriges rike.

Bland andra svenska författare, som upptagit fredlöshetsmotivet, må främst nämnas Heidenstam. I *Svenskarna* och deras hövdingar återkommer det på olika ställen, i *Bjälboarvet* framstår konung Valdemar sedan han besegrats av hertig Magnus som den fred- och laglöse och i *För mig* finnes ingen väg från hemmets dörr får motivet en på samma gång typisk och monumental behandling. Det är den ensamme, gamle och böjde Gunnar ifrån Lidarände, för vilkens konflikt med samhällets lagar författaren har djup förståelse.

»Så hedrad ingen stått som fordom han,
nu ängsligt undflydd av var vän och frände,
ty länge redan smugit kring hans stråt
den avund, vilken är berömmets skugga,
och trött vid lömska bakhåll och försåt
hans yxa lärt att dråpets runor hugga.
Han mötte hot, där förr han stiftat lag,
en brottsling nu, en baneman i dag.

— menigheten hörde tyst hans dom
att lämna landet eller fredlös leva.»

Men för honom finns ingen väg från hemmets dörr. Han stannar hellre, bidande den stund då

»— gammal hämnd sin stråt till gården fann,
och slog till döds en glömd och fredlös man.»

Andra författare, som upptagit detta motiv äro Strindberg, Fröding, Gripenberg och Boye. I Strindbergs tidiga enaktsdrama *Den fredlöse* möter man åter den ensamme starke, som blott litar till sig själv, men som slutligen måste erkänna ett högre väsen. I Frödings dikter *Fredlös* och *En fattigmunk från Skara* framträda likaså de av samhället utstötte, för vilka författaren har en avgjord sympati, trots att — eller kanske tvärtom därför — att de ingalunda äro Guds bästa barn. Fattigmunken från Skara träffas av kyrkans bann och konungens fågelfriförklaring »för dråp och triliska och kätteri», men försoningen för hans brott kommer ej genom straffet som sådant utan genom att naturens skönhet ger honom kärlek och hopp åter.

Särskilt tydligt kommer uppfattningen om den ädle brottslingen

och författarens sympati för den fredlöse fram i Karin Boyes Torkel Tyre, »för dråp lyst i akt» (i samlingen Härdarna). Han räddar en ung kvinna från vargarna men dignar efter striden med dessa utmattad ner. I detta försvarslösa tillstånd påträffas han och dödas av männen från bygden.

»Vi kunde ha skonat hans liv,
men värdet av slikt är ej stort.
En dråpare var Torkel.
Vi handlade som vi bort.
Vi alla är män från bygden,
och detta var riktigt gjort.»

Fredlös användes i litteraturen även i en överförd bemärkelse. I Selma Lagerlöfs Herr Arnes pengar är det den unga dräpta flickans oroliga, irrande ande, som ej får ro och fred förrän brottet hämnats.

Ett med fredlösheten besläktat motiv finner man f. ö. ofta när författarna framställa sina hjältar såsom mer eller mindre orättvist förföljda av samhället. Jag inskränker mig till ett par exempel. Tiggaren Aron i Runebergs Älgskyttarna, drabbad av många olyckor, råkar oförskyllt i konflikt med rättssamhället och får på sätt och vis bli en symbol för lagens meningslösa hårdhet. I Fridsgårds Lars Hård-böcker finner man principiellt samma inställning, ehuru hela tonen här är bittrare. Särskilt tydligt framträder den när Lars Hård är på rymmarstråt från tvångsarbetsanstalten; han har behandlats upprörande hårt av den råbarkade vakten, i uppflammande vrede slagit honom sanslös men tror själv att han dödat honom.

Då man tager en överblick över den litteratur, som behandlat rättshistoriska ämnen, måste man glädja sig åt att dessa ämnen så ofta förmått fängsla författarna. Allmänhetens intresse för vår historia måste också därigenom starkt ökas. Men onekligen faller också det allmänna motivvalet starkt i ögonen. Författarna ha naturligen ofta varit ledda av en önskan att i första hand använda sådana motiv, vilka s. a. s. av sig själva ge en viss dramatisk karaktär åt deras framställning. Följden härav har bl. a. blivit att straffrättens historia inom denna litteratur kommit att spela en alldeles överväldigande roll. Provkartan är inte vacker: det är dråp och mord, häxprocesser och tortyr, fredlöshet och fogdepiska, förgiftningar och barnamord. Kanske är det karakteristiskt att i Heidenstams Svenskarna och deras hövdingar, ehuru där det

rättshistoriska materialet spelar en relativt underordnad roll, både levande begravning och häxbål fått en plats.

Överhuvud taget är det mycket sällan som man finner någon behandling av rätten som det dagliga, lugna livets nödvändiga och oefftergivliga förutsättning. Och det beror naturligtvis på att »hälsan tiger still», på att tryggheten i lagens hägn icke ger samma möjlighet till dramatisk behandling som konflikterna med rätten. Som det stora och monumentala undantaget står här Runeberg. Det är givetvis ingen tillfällighet att det just är i Finland, som denna sida av rätten och dess betydelse fått sina mest storslagna uttryck. Först det överhängande hotet mot den fäderneärvda rätten, först rättsosäkerhetens och rättslöshetens spöke skapade bakgrunden för den fulla förståelsen av rättens värde. Jag känner inom svensk litteratur ingen parallell till Runebergs ord om att »för den förståndige är tvånget av rätt och lag lika lätt som tvånget att andas» (Efterlämnade skrifter, del I, s. 263) och än mindre någon motsvarighet till dikten Landshövdingen.

Vad till sist frågan om troheten mot den historiska verkligheten beträffar, är det naturligtvis icke att begära att en författare, som väljer ett rättsligt motiv, i allo skall vara korrekt. Men det är onekligen ibland förvånande hur begränsade författarnas insikter äro i de ämnen, som de skriva om. Jag vill endast anföra ett par strödda exempel. Rydberg framställer tortyren såsom grundad i lag och allmänt bruklig på 1600-talet. Strindberg gör sig i Svenska öden och äventyr skyldig till våldsamma rättsliga anakronismer. I Lidmans Tvedräktens barn spelar en testamentsfråga en betydande roll, men den rättsliga möjligheten till den av författaren tecknade situationen saknas. Liknande exempel kunde tagas i mångfald.

Angående denna principfråga — om författarens skyldighet att hålla sig till den historiska sanningen — har ingen mindre än Goethe uttalat att »alle Poesie eigentlich in Anachronismen verkehre» (Sämtliche Werke, Jubileumsausgabe, bd 38). Måhända är detta en medveten överdrift och skulle väl knappast av någon försvaras till bokstaven. Men från en framstående svensk litteraturhistoriker har nyligen framkastats frågan: »Är egentligen den exakta tidsmålningen av så stor betydelse för historisk diktning? Med varje generation och varje banbrytande historiskt verk förändras ju vår bild av de gångna tidsepokerna. Måste man inte inom den historiska diktningen räkna med något annat, något mer bestående, inlevelsen i en förgången tid genom en historisk intui-

tion som knappast lider någon skada av den historiska vetenskapens landvinningar?» (M. Lamm, August Strindberg I, s. 182). Detta är naturligtvis i och för sig riktigt, men endast om verkligen vederbörande författare har en så stark och levande historisk intuition att helhetsbilden, det allmänna intrycket, icke blir allt för missvisande. Då spela även grova anakronismer ingen roll. Men fattas denna historiska intuition blir det en helt annan sak. Och detta därför att de historiska värdena äro så stora, så betydelsefulla för vårt folk, att grova förvanskningar ej får ske. Diktarens ev. vinning väger enligt mitt förmenande lätt mot den förlust, som ligger däri att vårt folk får en förvänd uppfattning. Det sagda gäller kanske i särskilt hög grad historien om den svenska rätten, en av vårt nuvarande frihetsarvs viktigaste grundvalar. Och här har mången författare syndat. Han kan ha funnit ett eller annat fall — ingalunda typiskt och ofta feltolkat — och han ger åt sin framställning en ton, som hos den icke rättshistoriskt bildade läsaren ger det intrycket att så gick det faktiskt i allmänhet till. Han kanske lösrycker tillfälliga företeelser ur sitt sammanhang och behandlar dem som allmängiltiga. Han missbrukar »syntetikerns rätt att bortse från det som ej är relevant hos fakta till att förvända fakta, så att de bli relevanta» (B. Boëthius i denna tidskr. 1938, s. 134). Särskilt beklagligt blir detta emedan — som jag tidigare framhållit — författarna ofta välja de i sig själva dystraste rättsliga motiven. På så sätt fläcka de ofta på ett ibland svårförlätligt sätt vårt dyrbara svenska rättsarv.